ڕەخنەی ئەدەبی مۆدێرن

لە ئینگلیزییەوە: کاوە عەبدولکەریم شێروانی

کاتێک لە سەدەی بیستەم نزیک دەبینەوە، زۆر ئەستەم دەبێ هێڵکارییەکی مێژوویی لە بارەی ڕەخنەی ئەدەبییەوە، وەکو ڕاپۆرتێک دەربارەی ڕۆڵ و بەشداری تاکەکان، بکەین. بڵاوبوونەوەی فێربوون و پەروەردە بەشێوەیەکی گشتی و تەبەنی کردنی ڕەخنەی ئەدەبی وەکو بابەتێکی جیهانی (Universal Subject) بەتایبەتی، بوونە هۆی زیادبوونی چالاکییە ڕەخنەییەکان و جۆراوجۆری ڕێبازەکان. بۆیە ناکرێ و سەختە ڕۆڵی تاکەکان دیاری بکەین. بەشداری ڕۆماننووس و ڕەخنەگری ئەمریکی هنی جیمس«١» لە تێگەیشتن و بەهادارکردنی ڕۆمان، وتارە کاریگەر و نایابەکانی تی. ئێس. ئیلیۆت شایەنی بایەخپێدانێکی تایبەتن، بەڵام ئەوانی تر چەند ڕێبازێکی بەرفرە دەیانگرێتە خۆ، بەشێوەیەک لە شێوەکان بە چەند ڕەخنەگرێکی تایبەت بە نوێنەری ئەو ڕێبازانە دانراون.

هەر سێ بیریارە زۆر ڕادیکال و کاریگەرەکانی سەدەی نۆزدەم- داروین و مارکس و فرۆید«٢» ڕاستەوخۆ، یان ناڕاستەوخۆ بەشدارییان لە تیۆری ڕەخنەیی کردووە. چارلز داروین یەکەم کەس نەبوو بانگەواز بۆ تیۆری بەربژوچوون (theory of evolution) بکات، بەڵام (بنچینەی چەشنەکان) یەکەمین بەڵگەی زانستی مەزنی بۆ ئەم تیۆرە دەستەبەر کرد، کە لە ڕێسای هەڵبژاردنی سروشتییەوە سەرچاوە دەگرێ. ئەمە شۆکێکی مەزنی دروست کرد. تیۆرە بەراییەکانی بەربژوچوون لە جەختکردنیاندا مەیلی یۆتۆپیایان هەبوو، تارادەیەک دەتوانرێ بەهاوتای بیرۆکە پاکەکانی لاهۆتی بشوبهێندرێن، کە تیایاندا مرۆڤ بەرەو چارەنووسێکی بەرز دەچێت. هەڵبژاردنی سروشتی بە تەواوی خوای لە وێنەکەدا لابرد، هاتن و لەناوچوونی چەشنەکانیشی- بە مرۆڤیشەوە- بە کێشەیەکی پەیوەست بەهێزە ئەخلاقی و بابەتیەکان دادەنا. هەربۆیە داروینیزم بوو بە مەسەلەیەکی گرگرتوو لە ئەدەبدا، بەتایبەتی لە ڕۆمان- بۆ نموونە لە ڕۆمانەکانی تۆماس هاردی«٣» و سامۆیل بەتلەر«٤»، «ڕێگای هەموو گۆشتەکان»- وە لەو کاتانەدا حوکم لەسەر بەرهەمەکان، بە پێوانەی داروینی بوون یان ئەنتی داروینی بوون، دەدرا، چەند ستایلێکی نووسین شان بە شان لەگەڵ تیۆرەکانی داروین پەیدابوون، نازانمکاری (agnostic)«٥» یان ڕێبازی بێ باوەڕی گوایە هەر لەوەوە سەریان هەڵداوە، لە هەموویان دیارتر ناتورالیزم (Naturalism) بوو، ئەم چەمکە لە لایەن ڕۆماننووسی فەرەنسی ئەمیل زۆلاوە (١٨٤٠-١٨٥٠) دانراوە. (ناتورالیزم)یش لە چەمکێکی پێشترەوە گەشەی کردووە کە (ڕیالیزم)ە، ئەم چەمکەش لە بنچینەدا شان بە شانی چەند ڕۆماننووسێکی وەکو ئۆنۆری دو بەلزاک (١٧٩٩-١٨٥٠) هاتووە، کە

ویستی بیسەلمێنێ ڕۆمان خۆ دزینەوەیەکی فانتاسی نییە بەڵکو لقێکی ڕەسەن (وە بەسوود)ی ئەدەبە، بەشێوەیەکی بێ وێنە توانای تۆمارکردنی ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤی لە خولەکێک یان درێژییەکی دیاریکراو هەیە. (ناتورالیزم) لەمەش زیاتر ڕۆیشتووە، کاتێک کە ئاماژە بەوە دەکا کەسێتی مرۆڤ بەشێوەیەکی تەواو بڕیاری لەسەر دراوە (دیاریکراوە) (determined) بە ڕێگای داروینی، بە پشتاوپشتی (بۆماوەیی) و ژینگەی کۆمەڵایەتی، ڕۆمانووسی ناتورالیستی سوور بوو لەسەر وێنەکێشان و وەسفکردنی ئەمە لەگەڵ هەموو وردەکاری و درێژییە گشتگیرییەکەی زانای بایۆلۆژی (زۆرجاران لەگەڵ ئەوەی کە ڤیکتۆرییەکان بە پلەیەکی نا بەجێی ڕاشکاوانەی ئەرکە خۆراکی و سێکسییەکانی مرۆڤیان دادەنا).
(ڕەوشەکانی ڕیالیزم و ناتورالیزم بیرۆکەیەکی گشتییان لە بارەی زاراوەناسی ڕەخنەیی مۆدێرن هێنایەکایەوە، هەروەک لێرەدا ڕوونیان دەکەینەوە، لەسەرەتادا دەستەواژەی وەسفی تەواو بێگەرد بوون، چەند ڕێگەیەکی هەوڵدان بۆ جیاکردنەوەی دوو شێوازی نووسین، بەڵام لە کۆتاییدا ڕەوتی تریان داهێنا، ڕەوتی وا کە تەنیا لە شێوازی تێکستەکەیان نەدەپێچایەوە بەڵکو لە ناوەڕۆک و هەڵوێست و فەلسەفەی نووسەر و هەتا سۆز و لایەنگری سیاسیشی. ئەمە بۆ زۆربەی هەرە زۆری (یزم-ism)«٦»ەکان ڕاستە، کە لە سەدەی ڕابردوو (مەبەستی سەدەی نۆزدەیەمە-و-) پەیدابوون و گەشەیان کردووە بۆ وەسفکردنی جۆرەکانی ئەدەب، بۆ نموونە: ئیماجیزم، سیمبولیزم، مۆدێرنیزم. لەبەر ئەوە ڕەخنەگر دەبێ زۆر ئاگادار بێ کاتێک ئەم دەستەواژانە بەکاردەهێنێت، چونکە ئەو لە حاڵەتێکدایە کە زیاتر ئاماژەی پێدەکا و بەکاری دەهێنێت نەک هی خۆی بێت. لێرەدا فەرهەنگی زاراوە ڕەخنەییەکان لەوانەیە بە سوود بێت).

لە بارەی تیۆری ئەدەبییەوە، بیرۆکەکانی داروین ئارەزووی ئەندێشەی کلاسیکی ئەدەبییان (چەشنەکان) زیندووکردەوە (بە پێکچوواندن Analogy) ئەمە لە ژانرە ئەدەبییەکاندا، هەریەکە و لەگەڵ ئەدگارەکانی خۆی و ڕێساکانی خۆ پێناسەکردن. بە درێژایی مێژووی ئەدەب، چوار ژانری سەرەکی ناسراو هەبوون- درامیانە، پاڵەوانانە، ساتیریانە، لیریکیانە- بەڵام ڕەخنە لە بەکارهێنانیان بەشێوەی ڕاچێتە ئاسا خۆی زۆر بەرتەنگ کردۆتەوە لە هەوڵدان بۆ دانانی چەند یاسایەک دەربارەی ئەوەی نووسەر چ بکات و چ نەکات لە هەر یەکێکیاندا، وە جارجارەش نیگەرانی ئەوەیە کام ژانر بەرزترە یان شکۆدار و بەناو و دەنگترە. ئەم جۆرە گرنگی پێدانە لەلایەن ڕۆمانتیکەکانەوە ڕامالرا، ئەوان تاقەتی ئەوەیان نییە بەم شێوە میکانیکەیە یان هیرارکییە گفتوگۆ دەربارەی داهێنان بکەن، بەڵام چەمکی ژانر لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەم بە ڕۆحیەتێکی نیمچە زانستییانە زیندوو بۆوە، وەکو شێوازێکی بە سوودی وەسفکردن و پۆلێنکردنی هەموو جۆرە گونجاوەکانی ئەدەب (کە ژانرە تەواو نوێیەکانی- وەکو ڕۆمانیش- دەگرێتەوە).

تەنانەت ڕەخنەگری فەرەنسی فێردیناند برۆنتی (١٨٤٩-١٩٠٦) هەوڵی داوە بەشێوەیەک قسە لەسەر ژانرە ئەدەبییەکان بکات، کە جۆرێکی بایۆلۆژین و ڕەفتار دەکەن؛ لە دایک دەبن، گەشە دەکەن، لە کۆتاییدا دەمرن، ئەمە بە گوێرەی چەند ڕێسایەکی پەیوەست کە بەناچاری دەگەڕێنەوە بۆ ئەوانەی داروین دایناون. کتێبەکەی پێی دەوترا (بەربژوچوونی ژانرەکان لە مێژووی ئەدەبدا)(١٨٩٠). برۆنتی دەستەواژەکانی داروینی بەکار دەهێنا بۆ ئەوەی پێچەوانەی بیروڕاکانی لایەنگرانی ناتورالیزم بسەلمێنێ؛ دەیەویست ئەوە بچەسپێنی کە ئەدەب شتێکی سەربەخۆیە و تەواوکەری خۆیەتی، هەر بەخۆی شتێکی بەهادارە، تەنیا لقێکی سۆسیۆلۆژی یان سۆسیۆبایۆلۆژی نییە، هەروەک ڕۆماننووسە پێشڕەوەکانی وەکو زۆلا پێشنیاریان کردبوو. ئەمە واپێشان دەدا کە دەکرێ زۆر جاران لە ڕەخنەی ئەدەبیدا، هەروەکو لە زۆر ڕووبەری تری ململانێدا، هەمان گۆڕۆ«٧» بە شێوەیەکی ماقووڵ لەلایەن بیریارانی ڕکابەرەوە پەسەند بکرێ. تیۆری ژانر بەبێ مشتومڕ هێشتا زیاتر لەگەڵماندایە، خاڵێکی دەستپێکی ڕێک و پێکە لە زۆربەی ڕێبازەکانی ئەدەب؛ سەرەکیترین کاری ئەوەیە کە تێڕوانینە ئەدەبییەکان بەشێوەیەک لەم سەر بۆ ئەوسەر شەن و کەو دەکا، وەکو ئەوەی کاری نووسەرێکی دیاریکراو، یان بەرهەمی سەردەمێکی تایبەت، یان ژینگەیەکی کۆمەڵایەتی بێت (هەتا بەربەستەکانی زمانیش ڕادەماڵێ). لەوانەیە ئەمە سوودی هەبێ و یارمەتیمان بدات بۆ ئەوەی بزانین ئەدەبیەتی تێکستێکی دیاریکراو چییە؟، تایبەتمەندی و ئەدگارە جیهانییەکانی ئەدەب چین؟ ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە تیۆری ژانر ئامانجدارترە لە ڕێبازەکانی تری ئەدەب، ئەمە شتێکی بەڵگەنەویستە کە هیچ ئادگارێکی جیهانی لە ئەدەبدا

بوونی نییە، ئەگەر هەشبێ بە ڕاستی کێشەیە. لەوانەیە گرنگترین و تازەترین بەشداری لەم پرسەدا کارەکەی ڕەخنەگری کەنەدی نۆرترۆپ فرای بێت بەناوی (توێکاری ڕەخنە) ساڵی (١٩٥٧).

ئەگەر گومان هەبێ لەو بەڵگانەی داروین بۆ پشتگیریکردنی قسەکانی هێنایتیەوە، دەبێ ئەوانی کارل مارکس چەندیان ڕاست بێ؟ ئەدەب شتێک نەبوو کە پەیوەست بێ بە بیروڕاکانی مارکس، هەرچەندە جاروبار لە بەرهەمەکانیدا، دەربارەی کێشە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان، قسەی لەسەر کردووە. وەکو زۆربەی بیریارە ئەوروپییەکانی ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم، بە زۆری وەکو پاشکۆیەکی یارمەتیدەر بۆ گرنگیدانەکانی بە مێژوو، گرنگی بە ئەدەب دەدا. سوور بوو لەسەر ئەوەی کە کارە ئەدەبییەکان بەرهەمی ڕەوشە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانن؛ ئەوانیش وەکو هەموو بەرهەمە پیشەسازییەکانی تر داهێنراون.

ئاشکرایە کە میسۆلۆژی گریکەکان تەنیا دەزگای هونەری گریگی دروست نەکردووە، بەڵکو هەتا ئەو خاکەشی پێکهێناوە کە لە سەری گەشە دەکات. ئایا دەکرێ کە هەڵوێست بەرامبەر سروشت و پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، کە دڵی ئەندێشەی گریگی و هونەری گریکی پێک دێن، لە وجودی هێستری بێ سوارو، هێڵی ئاسنین و گەڕۆکەکان و تەلەگرافی ئەلیکترونیدا بوونیان هەبێ؟ ڤۆلکان«٨» چی پێدەکرێ لە بەرامبەر ڕۆبۆتەکان و کۆمپانیاکان؟ جیوپیتەر لە بەرامبەر توولی بروسکەدار.. هەر میسۆلۆژییەک هێزەکانی سروشت، بە یارمەتی خۆی، لە ئەندێشەدا زاڵ دەکاو ملکەچ دەکاو دادەڕێژێ. لە ئەنجامدا لەگەڵ بە کرداریی باڵادەستبوونی ئەم هێزانەی سروشت میسۆلۆژییەکە بزر دەبێ و نامێنێ. (ڕەخنەی ئابووری سیاسی) کارل مارکس (١٨٥٩).

لە سەرووی ئەمەشەوە (بە هەمان شێوە) قسە لەسەر ئەو جۆرە ئەدەبەش دەکات کە لە سەدەی شازدەهەمەوە، بۆ نموونە، لەلایەن شکسپیرەوە نووسراوە، پێی وایە ئەمەش بەرهەمی سیستەمی کۆمەڵایەتی باوی ئەوکاتی و ئەو واقیعە ئابوورییەی کە لەسەر دەسەڵاتی هێشتۆتەوە، بووە.

مارکس ئەوەندە شارەزاییەی هەبووە کە بتوانی شتەکان لێک جیا بکاتەوە و بزانی کە هاوکێشە و هاوسەنگییەکی ئاسان لە نێوان چۆنایەتی کاری ئەدەبی و گەشەسەندنی کۆمەڵایەتی/ ئابووری ئەو شارستانیەتەی کە بەرهەمی هێناوە، نییە: لە ئاماژەکردن بۆ هونەر، ڕوون و ئاشکرایە کە گەشەسەندنە مەزنەکانی سەردەمە دیاریکراوەکان لەگەڵ گەشەسەندنی گشتی کۆمەڵگاو، لە ئەنجامیشدا لەگەڵ گەشەسەندنی بنچینە ماتریالەکانی ئەمەی دوایی ناگونجێ کە پەیکەری ڕێکخراوەکانی پێک دێنێ. بۆ نموونە بەراوردی گریکەکان و شکسپیر لەگەڵ هاوچەرخەکانیان بکە.

کوالیتی هونەری گریکەکان تاڕادەیەک سەربەخۆیە، بەوەی کە لەلایەن خاوەن کۆیلە ئۆلیگەرکیەکان«٩» بەرهەم هاتووە، ئەوەی شکسپیر ئاسان نییە کە بە قۆناغی سەرمایەداری بۆرژوازی بەرایی ڕوون بکرێتەوە، کە خۆی لەو قۆناغە ژیاوە. کەواتە مارکس نایەوێت بڵێت ئەدەب تەنیا لەو سەردەمەی کە لێیوە بەرهەم دێت، بایەخی پێ دەدرێت؛ ئەو پێی وایە کە گەشەکردنی کۆمەڵگا لە گەورەبوون و ڕسکانی تاکی مرۆڤ دەچێت. یارمەتیدانی کارای گریگەکان بۆ منداڵیتەی شارستانی جێگەی خۆشی ئێمەیە، هەرچەندە دەشزانین کە دەکرا لەو سەردەمیدا گۆڕانکاری چاکتر بکرێت. نادیاری لە تەواوی ڕێبازەکەی مارکس ئەوەیە کە ئەدەبی هاوچەرخ و تازەش- بەرهەمی پێویستییەکانی هەمان ڕەوشی کۆمەڵایەتی/ ئابووری خوێنەر و- بە هەمان شێوە جێگای بەکارهێنان و گرنگیپێدانی بیریارانیشن.

کاریگەری نووسینەکانی مارکس لەسەر ڕووداوەکانی جیهان ئەوەندە گەورەن- کە وای لێهاتبوو بیری مارکسی سەبارەت بە ئەدەب زۆر لەوەی تێپەڕاندووە کە بەخۆی نووسیویەتی. دەکرێ ئێمە دوو بواری سەرەکی گفتوگۆ دەستنیشان بکەین کە تیۆرەکانی مارکس وروژاندوویانە:

١- ئەگەر گرنگترین حەقیقەت دەربارەی ئەدەب ئەوە بێ کە بەرهەمی ئەو کۆمەڵگایەیە کە لێی وەدەرکەوتووە، ئایا هیچ بنەمایەک دەمێنێتەوە بۆ قسەکردن (گفتوگۆکردن) لەسەر ئەوەی هیچ پارچەیەکی ئەدەبی باشتر (بەواتایەکی تر، گرنگتر، بەهادارتر، زیاتر دەمێنێتەوە..) لەوەی تر؟

ئایا زۆر ئاستەم نییە، بتوانین بڵێین (لیرپاشا) بەهادارتر نییە لە ڕۆژنامەی ئەمڕۆ؟ ئەدی ڕۆڵی تایبەتی، یان بەهای هونەرمەندی داهێنەر چییە؟

٢- ئەگەر ئەدەب، بەناچاری، ڕەنگدانەوەی گەشەسەندنی کۆمەڵایەتی و ئابووری کۆمەڵگا بێ، ئایا حاڵەتی وا هەیە کە نووسەرە پێشینەکان (ڕابردوو) بنرخێنین لەلایەنی لەوانەبێ بەشێوەیەک لە شێوەکانی ئەم گەشەسەندنە، یان هەوڵی دواخستنیان دابێ؟

وە ئایا دەبێ نووسەرەکانی ئەمڕۆ ئازادبن لە نووسینی ئەوەی حەزیان لێیە؟ بە لەبەر چاوگرتنی ئەوەی کە ئەم گەشەسەندنە کۆمەڵایەتییە مافی پێشەیی (Priority) سیاسی بەهێزتر کردووە.

ئەم پرسیارانە زۆر بە توندی ڕووبەڕووی هەندێ لە ڕژێمە مارکسییەکان کراونەتەوە، بەشێوەیەکی بەرچاو لە ڕووسیای ستالینی، کە ئەدەبی (ڕیالیزمی سۆشیالیستی) زۆر بەگونجاو دادەنرا بۆ ڕەنگدانەوەی پێشکەوتن و دەستکەوتەکانی شۆڕشی پرۆلیتاری؛ جۆرەکانی تری ئەدەبیش، بەتایبەتی ئەو شیعرە لیریکانەی کە دەربارەی خۆشەویستی و ئایین بوون، بە ئارەزوو پەرستی و بۆرژوازی و کۆنەپەرستی سەرکۆنەدەکران. ئەم بەڕژێم کردنەی ئەدەب، بە شێوەیەک وای لێبکرێ سوودی بۆ دەوڵەت هەبێ، لە کرۆکدا هیچی لەوە زیاتر نییە کە ئەفلاتون لە کۆمارە نموونەییەکەیدا بەرەڤانی دەکات. هەتا لەو وڵاتانەش کە بەشێوەیەکی سیاسی مارکسیزمییان وەرنەگرتووە، ئەم هێڵەی بیرکردنەوە وای کردووە کە بگەنە ئەو گریمانە بەربڵاوەی کە هەموو هونەرەکان، ئەوانەی بابەتەکانیان بە ڕاشکاوی سیاسین، ئەوانەی واش نین، هەتا ئەگەر کوالیتی تریشیان هەبێ، بەشێوەیەک لە شێوەکان جۆرێکن لە پڕوپاگەندە. ئەم گریمانەیە مشتومڕێکی درێژخایەنی دروست کرد، بۆ نموونە، لە بارەی بەرهەمەکانی هەندێ نووسەری وەکو تیس«١٠»، لورانس«١١»، و تی-ئێس- ئیلیۆت بە تاوانی هەواداری فاشیست و ڕاستڕەوی هێرشیان دەکرایە سەر، هەرچەندە بە ئاشکرایی سروشتی سیاسییانەیان نەبووە.

پێویست ناکات تۆ تەنیا مارکسییەکی پابەند بی بۆ ئەوەی بڕوات وابێ کە بیری مارکسی شتێکی سەبارەت بە ئەدەب پێشکەش کردووە. یەکێک لە ترسناکییە نادیارەکانی تیۆرە ڕۆمانتیکییەکانی ئەدەب مەیلی دەستەبژێری بوو؛ شاعیر تاکێکی بێ هاوتا و بەهرەمەند بوو، هونەرێکی ڕاستگۆیانەی دەهێنا بەرهەم (بۆ خوێنەری دەستەبژێر لە خەڵکی شارەزا و تایبەت، هەروەکو لە سەرەتای سەدەی بیستەم مشتومڕێکی زۆری نایەوە). بە دڵنیاییەوە مارکسیزم لە دژایەتیکردنی ئەم مەیل و ئارەزووانە سوودێکی زۆری گەیاندووە، بوارەکەی فراوان کردووە بۆ ئەوەی پێی دەڵێن ئەدەبی مانادار، بەتایبەتی لە بابەتی پێوەندار بە ڕۆمان و چەند جۆرێکی دراما (بۆ نموونە ئەوەی برێخت)«١٢»، ژمارەیەک لەوانەی مارکسیەتی خۆیان ئاشکرا کردبوو بوون بە ڕەخنەگری پلە یەک، بەرچاوترینیان گی. لوکاکس«١٣» (ڕۆمانی مێژوویی؛ چەند لێکۆڵینەوەیەک لە ڕیالزمی ئەورووپی) جان پۆل سارتەر«١٤» (ئەدەب چییە؟). شتێکی ئاسایی کە چاکترین ڕەخنەگرەکانیش ئیلهامیان لە تیۆرەکانی مارکسیزم وەرگرتووە، بێ ئەوەی پابەند بن بە هەموو بیروباوەڕەکانی- بەرچاوترینیان لە ئەمریکا؛ ئیدماند وێلسن (١٨٩٥-١٩٧٢) قەڵای ئەکزل (١٩٣١)، بۆ وێستگەی فینلاند (١٩٤٠)...تاد، لە بەریتانیاش جۆرج ئۆروێل (١٩٠٣-١٩٥٠) وتارە کۆکراوەکان (١٩٦٨)، ڕایمۆند ویلیامز (لە دایکبووی ١٩٢١) کولتوور و کۆمەڵگا (١٧٨٠-١٩٥٠، ١٩٥٨) شۆڕشی درێژخایەن (١٩٦١).

سیگمۆند فرۆید زۆر بایەخی بە ئەدەب دەدا، چونکە دەیزانی نووسەرە مەزنەکانی ڕابردوو دەروونناسی زیرەک بوون، زۆرجاران زانیاری قووڵیان بە مێشکی مرۆڤ دەبەخشی، بەتایبەتی بە ڕەهەندە بێ ئاگاییەکانی، کە ئەو لە تیۆرەکەی خۆی، لە بارەی شیکردنەوەی دەروونی، بەشێوەیەکی زۆر ڕێک و پێک و زانستییانە وەدەستی هێنابوو. ئەو نووسەرانەی «کە دان بە کەمێکیان نرابوو... بێ ئەوەی هیچ هەوڵێک بدەن بۆ خۆ ڕزگارکردن لە گێژاوی سۆزەکان کە قووڵترین حەقیقەتە و ئێمە دەمانەوێ بە زۆر ڕێگای خۆمانی تیادا بکەینەوە کەچی بێ ڕاوەستان گومانە ئازاراوییەکان پارچە پارچەمان دەکەن» (شارستانییەت و بێزارییەکانی (١٩٣٠). ئەو پێی وایە کە ئەمە بەهرەیەکە بۆ نووسەر هاتووە، چونکە ئەدەب، داهێنانی ژیانی فانتاسی، دەروازەیەکی بۆ سەرەڕۆیی زایەندی (erotic) دەستەبەر کردووە، لەوانەشە بە پێچەوانەوە ڕێی لێ بگرێ و خەفەی بکات. بۆیە نووسین جۆرێک لە چارەسەری دەستەبەر دەکات بۆ ئەوانەی تووشی هەڵچوون و بارگرژی بوون. لە ڕێی نووسینەوە ئارەزووەکانیان لە هۆشی بێ ئاگاییان دێننە دەرێ، بەڵام بە زۆری بەشێوەیەکی شێواو و خەیاڵ ئامێز و دوورەدەست، لە هەندێ ڕووەوە لە لایەن هۆشی بە ئاگاوە پەسەند دەکرێ، کە هەمیشە بەدوای- ئەو دووپاتی دەکاتەوە- ڕێگەگرتن لەم خۆ خاڵیکردنەوەیە دەگەڕێ. فرۆید قسە لەسەر ئەوە دەکات کە بەهێزترین زایەند کە لە پیاودا هەیە ئەوەیە کە حەز لە دایکی دەکات و باوکیشی دەکوژێ، کاتێک کە لە ڕێگەی دەوەستێ- جۆرێک لە هەڵسوکەوت کە لە شانۆگەرییەکەی سۆفۆکلیس (ئۆدیپاتیرانا) بەرجەستەکراوە و ناوبانگێکی گەورەی دەرکردووە، لەلایەن فرۆیدەوە پێی دەگوترێ گرێی

ئۆدیپ، فرۆید دەڵێ لە ڕاستیدا کارەکتەرەکەی سۆفۆکلیس ئاگای لە بنچینەی نەسەبی خۆی نییە (واتە بە نەزانی ڕەفتار دەکا- و-)، ئەمەش ڕەنگدانەوەی ڕەوشی نەزانی گەنجەکان (Adults) کە ئاگایان لە هەڵچوونی ئۆدیپی نییە، لە کاتێکدا پێشبینییەکەی ئۆرکل سەبارەت بە کردەوەکانی ئاماژە بە حەتمییەتی ڕوودانی هەموو پرۆسەکە دەکات، کە ئارەزوویەکی ڕەگداری هەیە.

فرۆید بایەخی تەنیا بە ناوەڕۆکی ئەدەب دەدا، کاری بەسەر ستایل، ژانر، یان پێکهاتە فۆرماڵەکەی نەبوو هیچیشی دەربارەیان نەگوتراوە. دووپاتی دەکردەوە کە ئەدەب دەمانبزوێنێ و سەرنجمان ڕادەکێشێ، چونکە ئەدەب بەشێوەیەکی سیمبولی مامەڵە لەگەڵ شێوازە جیاجیاکانی کردارەکانی هەڵچوون دەکات، کە لە هەمووماندا هەیە، یان چاکتر بڵێین لە هەموو تاکەکانی هەر ڕەگەزێکدا هەیە. لەبەر ئەوەی پاڵنەری سێکسی (erotic) پیاوان جیاوازە لەوەی ئافرەتان، بۆیە هەر بۆ نموونە گرێی ئێلکترا (Electra) لە ئافرەتان تەواوکەری گرێی ئۆدیپایە لە پیاوان. تیۆرەکانی فرۆید زۆر قەرزاری چەمکی (سمبول)ن کە بەشێوەیەکی فراوان لەلایەن ڕەخنەگرانەوە لە کۆلێریج وە بۆیتس و تا دەگاتە ئلیۆت، بەتایبەتیش لەلایەن شاعیرە فەرەنسییە سیمبولیستەکانەوە لە ساڵانی (١٨٦٠) وا بەکارهاتووە. ئەم چەمکە بۆ چەندین مانای تایبەت بەکارهاتووە، بەڵام ئاماژەی سەرەکی بە زۆری بۆ زمانە هەروەکو چۆن زمان لەلایەن هونەرمەندانی داهێنەر بەکارهێنراوە، هەرچەندە دەقاو دەق وێنەی واقیع ناکێشێ، بەڵام تاڕادەیەک باوەڕ و بیرۆکە و چەمکە سەرەکییەکان دەربارەی واقیع بە ڕێگەیەکی تایبەت و بارگاوی و کاریگەر بەرجەستە دەکات. جیاکردنەوەکەی فرۆید لەنێوان ڕووبەرە بە ئاگا و بێ ئاگاکانی هۆش ڕوونکردنەوەیەک دەربارەی چۆنیەتی ئەم کارکردنە پێشکەش دەکەن؛ وشەکانی لێڤلی ئاگایی، پێدەچێ بە ئاسانی بتوانن وەسفی کارەکتەرێک یان وێنەیەک یان ئەزموونێک بکەن، کە لەوانەیە لە لیڤلێکی بێ ئاگایش دەنگ بدەنەوە و هەست و سۆزەکان لەناخدا بجووڵێنن و بورووژێنن. ئەم جۆرە تیۆرانە لەوانەیە هانی هەندێ لە نووسەرەکان بدەن بۆ ئەوەی ڕەگەزەکانی وێنەیی/ دنیایی/ بابەتی لە کارەکانیان کەم بکەنەوە و گرنگی بەو لایەنەی ئەدەب بدەن کە دەکارێ ڕاستەوخۆ قسە لەسەر بێ ئاگایی هۆش بکا.

هەندێ لەمانە بە ئاشکرایی لە بەرهەمی ئیماجستەکان و مۆدێرنستەکان، لە سەرەتای سەدەی بیستەم، دیارە، پێویستە بشزانین کە دی. ئێچ. لۆرانس، ئەو نووسەرەی کە زۆربەی بیروڕاکانی فرۆید تیایدا ڕەنگی دابۆوە، سووربوو لەسەر ئەوەی کە بەشێوەیەکی گشتی زۆر گومانی لە تیۆرەکانی فرۆید هەبووە.

فرۆید بە خۆیشی ڕوونکردنەوەی نەداوە سەبارەت بەوەی کە بۆچی هەندێ بەرهەم لە هەندێکی تر چاکتر و بزوێنترن، ئەو دان بەمە دەنێ کە ئەمە نهێنی کاری داهێنانە، هەروەکو چۆن لە بارەی (دیستۆفسکی)«١٥»یەوە، ئەو نووسەرەی کە لەلایەنی ڕۆحییەوە، لە باوەڕەکانی خۆی نزیک بوو، دەڵێ:

(لە بەرامبەر کێشەی هونەرمەندی داهێنەر، پێویستە شیکردنەوە چەکەکانی خۆی دابنێ) (دیستۆفسکی و بکوژی دایک و باوک). شوێنکەوتووانی هەر زوو پازیان دا بۆ ئەو ئەنجامەی کە چاکترین و بەهادارترین ئەدەب ئەوەیە کە گرێی ئۆدیپا و ئلێکترای بە تەواوی و ڕاستگۆیی تیادا ڕەنگدابێتەوە. بەناوبانگترین بەڵگە بۆ ئەم ڕایە (هاملێت و ئۆدیپا)یەکەی ئێرنست جۆنزە (١٨٧٩-١٩٥٨) کە زۆر ورووژاندنی هاوشێوە و تەریب لەنێوان شانۆنامەکەی شکسپیر و ئۆدیپاتیرانا وێنە دەکێشێ. تێگەیشتنێکی هەڵەی بەربڵاو لەژێر ئەم کاریگەرییە پەیدا بووە، ئەویش ئەوەیە کە فرۆیدییەکانی وەکو جۆنز هەوڵی ئەوە دەدەن کە شیکردنەوەی دەروونی بۆ کارەکتەرە ئەدەبییەکانی وەکو هاملێت بکەن، هەروەکو ئەوەی خەڵکی ڕاستەقینە بن، بەڵام خۆی ڕەوشەکە وانییە، چونکە هەرچەندە گرێی ئۆدیپا لە کارێکی ئەدەبی ڕەنگ بداتەوە، ئەمە نووسەرەکەیە نەک کارەکتەرەکە، شکسپیرە نەک هاملێت، سۆفۆکلیسە نەک ئۆدیپا.

وەکو ئامرازێکی ڕەخنەیی ئەدەبی، خاڵێکی لاوازی ڕێبازەکەی فرۆید ئەوەیە کە توانای فەرامۆشکردنی بەشێکی زۆری لە درێژدادڕی و تایبەتمەندییەکانی تێکستەکە هەیە. ڕەخنەگرە فرۆیدییەکان زیاتر ئەو شتە پەیوەستە گشتییانەیان دەخستەڕوو کە پەیوەستن بە ڕاستییە سایکۆلۆژییە جیهانییەکان، نەک ئادگارە تایبەتییەکان. ئەمە سەبارەت بەو ڕەخنە ئەدەبییانەش کە لە ڕکابەر و لایەنگرانی فرۆید وەرگیراون ڕاستە. بەتایبەتی دەروونناسی نەمسایی ئالفرێد ئەدلەر (١٨٧٠-١٩٢٧) و دەروونناسی سوێدی سی. جەی. جونگ (١٨٧٥-١٩٦١) ئەدلەر جەختکردنی فرۆید تەنیا لەسەر سێکس ڕەتدەکاتەوە، چونکە ململانێ و

کۆششی مرۆڤ بۆ دەسەڵاتیش هێزی هاندەری سەرەکییە لە پێکهاتەی مرۆڤدا، هەروەها گرێی بوونی مرۆڤ لە چینی سەرەوە، یان خوارەوەش لە ئەدەبدا ڕەنگی داوەتەوە بە هەمان شێوەی گرێی ئۆدیپا- جونگ بیرۆکەی ڕەگەزی (بێ ئاگایی بە کۆمەڵ)ی لە لێکۆڵینەوەکانی خۆی دەربارەی ئەفسانەکان و خەونەکان وەرگرتووە و کاریگەری زۆریشی لە هەندێ ناوەندی ئەدەبیدا هەبووە و بەکاری ئەنترۆپۆلۆژیستە کۆمەڵایەتییەکان شوبهێندراوە و بەشێوەیەک یارمەتی داوین لە باوەڕپێهێنانی بیرۆکەی هونەرمەندی ئەدەبی، وەکو (شامان)«١٦» قەشە یان قەشەی دوکتۆر، کە تەرخان کراوە و ڕۆڵی تایبەتی هەیە بۆ پاراستنی تەندروستی ڕۆحیی خێڵەکە یان شارستانییەتەکە.

پەراوێزەکانی نووسەر و وەرگێڕ:

١- جیمس (١٨٤٣-١٩١٦) بوو بە هاولاتییەکی بەریتانی لەگەڵ بەرپابوونی یەکەمین جەنگی جیهانی و نیشانەی بەهاداری (The order of menit) لە ساڵی مردنیدا پێی بەخشرا.

٢- چارلز داروین (١٨٠٩-١٨٨٢) سروشتناسی ئینگلیزی، دانەری تیۆری بەرەوپێشچوون.

کارل مارکس (١٨١٨-١٨٨٣) فەیلەسووفی مێژوو، بە ڕەگەز ئەڵمانی، کاریگەرترین کەسایەتی بیری سۆسیالستی.

سیگمۆند فرۆید (١٨٥٦-١٩٣٩) بە ڕەگەز نەمساوی دۆزەرەوەی شیکردنەوەی دەروونی (Psychoanalysis).

٣- تۆماس هاردی (١٨٤٠-١٩٢٨) ڕۆماننووس و شاعیری ئینگلیزی، نووسەری (کێخوای کاستەر برینگ) ١٨٨٦ و چەندین ڕۆمانی تر.

٤- سامویل بەتلەر (١٨٣٥-١٩٠٢) ساتیرنووس (تەنزنووس) و ڕۆماننووس و ڕەخنەگری ئینگلیزی.

٥- نازانکاری (agnostic) ئەوانەی پێیان وایە بوونی خواو سروشت و بنچینەی گەردوون... نازانرێ و دۆزینەوە و گەیشتن بە حەقیقەت کارێکی بێ هوودەیە -و-

٦- لە ئینگلیزیدا زۆربەی ڕێباز و قوتابخانە ئەدەبی و فیکرییەکان بە پاشگری ism- کۆتاییان دێ -و-

٧- گورو (guru): ئەو کەسەی کە تۆ بە پێشڕەوی خۆتی دادەنێی، چ لەلایەنی ڕۆحی یان فکری-و-

٨- ڤۆلکان (Valcan): خوای ئاگر و دروستکردنی ئامرازە کانزاییەکان لەلای ڕۆمانییەکان-و-

٩- ئۆلیگاریکی (oligarchy): ئەو کەمینانەن کە بەشێوەی ناشەرعی، تەفرەدان و زۆرداری، دەسەڵات دەگرنە دەست -و-

١٠- ویلیەم بەتلەر یتس (١٨٦٥-١٩٣٩) شاعیر و درامانووس و ڕخنەگری ئیرلەندی، بە گەورەترین کارتێکەری ڕێنیسانسی ئیرلەندی دادەنرێت، دامەزرێنەری شانۆی (Abby)یە.

١١- دیڤید هێربێرت لۆرانس (١٨٨٥-١٩٣٠) ڕۆماننووس و شاعیری ئینگلیزی، نووسەری (کوڕەکان و ئاشتەکان) ١٩١٣، (پەلکەزێڕینە) ١٩١٥، (ئافرەتە ئاشقەکان) ١٩٢٠.

١٢- بێرتۆلت برێخت (١٨٩٨-١٩٥٦) شاعیر و درامانووسی ئەڵمانی، بەتیۆرەکانی لەبارەی پێشکەشکردنی شانۆیی ناسراو بوو.

١٣- گۆرگی لوکاکس (Gyorgy) (١٨٨٥-١٩٧١) ڕەخنەگری ئەدەبی و فەیلەسووفی مارکسی ئەڵمانی، لە ساڵانی (١٩٦٢) و (١٩٦٤) بۆ یەکەمین جار بەرهەمەکانی وەرگێڕدرانە سەر زمانی ئینگلیزی.

١٤- جان پۆل سارتەر (١٩٠٥-١٩٨٠) فەیلەسووف و ڕۆماننووس و ڕەخنەگری فەرەنسی؛ لە ساڵی (١٩٤٤) (ئەدەب چییە؟) وەرگێڕدرایە سەر زمانی ئینگلیزی.

١٥- دیستۆفسکی (١٨٢١-١٨٨١) Fyodor Destoevsky: ڕۆماننووسی ڕووسی، دانەری (تاوان و سزا) ١٨٦٦ و (برایانی کارامازۆڤ) ١٨٧٩-١٨٨٠.

١٦- شامان Shaman: کاهینی ئاینییە سەرەتاییەکانە، بە بەکارهێنانی سحر دەیتوانی نەخۆش چارەسەر بکات و شتی نهێنی و شارراوە ئاشکرا بکات و کۆنترۆڵی ڕووداوەکان بکات-و-

ژێدەر:

An Introduction to Lierary Criticism. Richard Dutton.

* وەرگێڕ قوتابی ماستەری زمانی ئینگلیزییە لە کۆلێژی زمان/ زانکۆی سەلاحەدین.